

ЗМІСТ

Олена Гусейнова
Весела недовіра
і мала проза Томаса Манна

· 7 ·

ТРИСТАН

· 19 ·

ТОНІО КРЕГЕР

· 73 ·

СМЕРТЬ У ВЕНЕЦІЇ

· 149 ·

МАРІО І ЧАРІВНИК

· 243 ·

ВЕСЕЛА НЕДОВІРА І МАЛА ПРОЗА ТОМАСА МАННА

Олена Гусейнова

У 1914 році Томас Манн разом з родиною переїхав до вілли «Поші» в мюнхенському Герцогпарку. Район був для заможних. Таким, зрештою, і залишився. Про це нещодавно навіть зняли серіал «Герцогпарк»: чотири сильні жінки відчайдушно захищають від нахабного забудовника свій тихий зелений і нескінченно дорогий район на березі річки Ізар. Томас Манн поселився у віллі, вже будучи відомим автором — «Будденброки» і «Смерть у Венеції» вже вийшли друком, — тож цілком міг дозволити собі жити тут з дружиною Катею та чотирма дітьми — Ерікою, Клаусом, Голою і Монікою (незабаром у Маннів народяться ще донька і син — Елізабет і Міхаель).

Саме в цьому будинку сталася історія про інжир. Ішла Перша світова війна, економічні втрати Німеччини зростали, і ласощів до вечері ставало все менше, навіть у таких розкішних віллах, як «Поші». Одного вечора, коли все смачне було чесно поділене між дітьми, на столі залишився ще один інжир. Видатний німецький письменник, майбутній лауреат Нобелівської премії Томас Манн взяв цей інжир і переклав на тарілку старшої доньки Еріки, яку, кажуть, любив найдужче. Інші діти були вражені, а Манн лише зауважив, що до несправедливості світу краще звикати з дитинства. Еріка любила переповідати

цю історію, тож вона потрапила до журналістів і навіть у книжку документалістики Андреа Вайс «У тіні Зачарованої гори».

Припускаю, що Томас Манн дійсно міг добре уявити несправедливість цього світу. Адже він жив і творив тоді, коли водночас розроблялися ліки проти невиліковних хвороб та вибухали великі війни. Коли можна було написати роман про занепад власної родини у маленькому німецькому містечку і купити розкішну віллу у великому німецькому місті. Коли назва маленького польського містечка перетворювалася на синонім слова «катастрофа». І коли вибір між справедливим і несправедливим не був нічим обумовленим. Втім, до таких усюдисущих історій я б воліла ставитися з веселою недовірою, саме з такою, яка дозволяє такі класичні тексти, написані майже сто і перекладені майже п'ятдесят років тому, читати й не нудитися суперечливими уявленнями людини ХХ століття про себе та справедливість.

Полуниця під час холери І «СМЕРТЬ У ВЕНЕЦІЇ»

У 1975 році у видавництві «Дніпро» вийшла книжка малої прози Томаса Манна «Трістан». Чотири оповідання переклав Євген Попович, а передмову написав Дмитро Наливайко. Це був рік століття з дня народження Томаса Манна, і «Нью-Йорк таймс» писала про «манноманію», яка охопила світ. Фахівці зліталися до маннівських святинь: у Любек, Мюнхен, Цюрих та Веймар. Університети опублікували чернетки «Зачарованої гори», журналісти знімали дітей Манна (тих, які ще були живі), у Каті Манн виходила

книжка спогадів, самі лише американські видавці зуміли продати майже півмільйонний тираж «Смерті у Венеції».

В українській книжці 1975 року «Смерть у Венеції» — третя новела — наче захована. Наливайко пише про неї лише кілька абзаців, утім ризикує і навіть говорить про вагу «еротичної стихії», та все ж «Смерть у Венеції» він найбільш детально аналізує у своїй передмові. Ця новела дійсно глибоко інтертекстуальна, і пояснення того, що таке «Посейдонові коні», або викриття прихованих цитат з «Оди до Венеції» Байрона, дійсно допомагають читанню. Проте весела недовіра, з якою я сьогодні читаю цю передмову і коментарі до «Трістана», свідчать про те, що «Смерть у Венеції» була центральною новелою. За чотири роки до цього, у 1971 році, на Каннському фестивалі Лукіно Вісконті презентував фільм «Смерть у Венеції», що дивом потрапив на Московський кінофестиваль. Навряд чи цей фільм був у широкому українському прокаті тих часів, але «Смерть у Венеції» озивається в романі Юрія Андруховича «Перверзія», як і в романі Філіпа Рота «Людське тавро». Зрештою, «Смерть у Венеції» виходить за межі літературного життя і стає в пригоді, коли треба говорити, наприклад, про забруднення повітря в Італії, злочинність, кокаїн та смертну кару. Саме неміту полуницю, яку брудними руками їв Густав фон Ашенбах в охопленій епідемією холери Венеції, згадували ми, ризикуючи випити горнятко кави в охоплених карантинном містах під час пандемії.

У травні 1911 року тридцятип'ятирічний Томас Манн з дружиною Катею та старшим братом Генріхом справді відпочивали у Венеції. Сюди вони припливають кораблем з острова Бріуни (тепер це Хорватія) і селяться в готелі

«Байнс» на острові Лідо. І в перший же день Томасу в око впадає Владіслав. Владіславу чотирнадцять років, він невимовно вродливий. Але «Смерть у Венеції» — це не автобіографічна новела, хоча Манн у 1930 році в «Штрихах до мого життя» і говорить, що в цій історії немає нічого вигаданого. Навіть венеційська духота, сморід і спроби від усього цього втекти туди, де повітря свіжіше, — усе це правда. Не вигадані навіть роман про Фрідріха Великого і дослідження про дух і мистецтво. Ці тексти Томас Манн планує писати у венеційській відпустці, втім, напише їх Густав фон Ашенбах — вигаданий Манном старий та втомлений письменник, захоплений красою юного поляка.

Ашенбах гуляє вулицями Мюнхена, поки його не охоплює жага подорожей, і ось він уже в нічному поїзді до Трієста, потім на мокрій палубі пароплава, готового плисти до Венеції. Оповідь ускладнюється, насичується алюзіями, все голосніше чути музику Вагнера і тези Фройда. А ще «Смерть у Венеції» глибоко платонічний текст. Раціональна втеча, яку досліджує Платон у діалозі «Федр», — один із можливих ключів до «Смерті у Венеції». Зрештою Манн кілька разів цитує цей діалог Платона в новелі. Ашенбах переслідує юнака. Він не знаходить собі спокою. Він одержимий і не може цього ні пояснити, ні зрозуміти. Або хоча б розділити з кимось. Він може тільки соромитися. Ашенбах, який не любить насолод, обертається на того, для кого життя зводиться до єдиної насолоди — бачити до болю прекрасного юнака. Відтак знаменитий автор епопеї про Фрідріха Пруського та оповідання «Нікчемний», майстер довгих і старанних міркувань про моральний подвиг, що неможливий без глибокого знання,

фактично зникає. Натомість з'являється той, хто без вагань залишається в місті, у якому починається епідемія холери; той, хто дозволяє венеційському перукареві розмалювати собі обличчя, щоби здаватися молодим і свіжим; той, хто безстрашно їсть брудними руками немиту полуницю просто посеред міста. У діалозі «Федр» є уривок, де Платон застерігає приходити до порога поезії без одержимості та нестями, із самим тільки терпінням, старанням і бажанням плести яскравий килим образів, а той, хто прийде, — стане посереднім поетом, говорить Платон. Новела завершується смертю Ашенбаха. Вражений світ шанобливо приймає звістку про смерть знаного письменника. І весела недовіра нагадує, що він помер від холери, а не від одержимості красою.

ОБМОВКИ ПО ФРОЙДУ І «ТРИСТАН»

У 1936 році Томас Манн вітав Зігмунда Фройда з ювілеєм. Фройду виповнювалося вісімдесят років. Святкування відбувалося у Відні. Три роки тому Томас Манн втік з Німеччини, бо до влади прийшов Гітлер. Офіційно Манн усе ще мав німецьке громадянство, але лишалось всього кілька місяців до його втрати. Фройд усе ще був професором Віденського університету, втім, через два роки він утече з Австрії.

Манн виголосив офіційну промову, публіка в Концертхаусі довго аплодувала, потім був ювілейний бенкет у готелі «Імперіал». «Аналітичне знання змінює світ, — говорив тоді Томас Манн, — воно приносить веселу недовіру, ми стаємо підозрілими й так викриваємо махінації наших душ. Ця недовіра вже прокинулася, а отже, ніколи

не засне». Це звучало дуже оптимістично, як і має звучати на останньому святі європейської культури. Припускаю, Манн дійсно вірив, що людський розум за будь-яких умов відрізнити удаване від реального, а сумнів захистить світ від катастрофи.

Коли Манн пише новелу «Трістан», Фройд пише роботу «Психопатологія повсякденного життя» (щоправда, друком «Трістан» вийде раніше). Втім, про фройдівські обмовки — крізь які проступають витіснені почуття, думки й сама реальність — згадуєш, коли читаєш, як звертається до головної героїні її чоловік: «Не поспішай, Габріело, take care, серце моє, не розтуляй рота!».

Дія відбувається в санаторії. Герої хочуть вірити, що всі проблеми — від туберкульозу до банкрутства — можна вирішити поїздкою в санаторій, піднявшись високо в гори, гуляючи берегом моря чи хоча б серед великого саду, з гротами, арками й альтанками. Манн повернеться сюди в «Зачарованій горі» і приведе із собою інших письменників. Тут побувають чи не всі — від Шолом-Алейхема до Роба-Гріє, від Хвильового до сценаристів серіалу «Дев'ять незнайомців». У «Трістані» ж поважний бюргер Клетеріан привозить у санаторій свою дружину Габріелу. Габріела хворіє, кашляє, її лихоманить. Саме такими є симптоми туберкульозу. Чоловік Габріели натомість певен, що хворіє вона «на дихальне горло». «Слава богу, не на легені», — додає він і забороняє дружині кашляти. В санаторії з цими рекомендаціями погоджуються і наказують Габріелі дотримуватися цілковитого спокою і нічого не брати до серця. У санаторії Габріела зустрічає письменника Шпінеля, який нічим не хворіє, а живе тут, бо «не може обійтися без ампіру». Конфлікт між Клетеріаном

і Шпінелем неминучий. Ось вони, протилежності: діонісійський Шпінель, який прагне вічного ампіру і пише рафіновані романи, і раціональний Клетеріан, у якого все гаразд і з травленням, і з гаманцем. Здається, Габріела має обрати між тим, хто прагне вічної краси й любові, і тим, хто здатен оцінити смак кави й булочок. Клетеріан залишає Габріелу в санаторії, а Шпінель спонукає її зіграти «Трістана та Ізольду» Вагнера. І поки Клетеріан вірить, що Габріела не помре, бо в неї «лише дихальне горло», а Шпінель уявляє, що забрав Габріелу у всеосяжну країну блаженства, здоров'я Габріели безнадійно погіршується, і вона помирає. А конфлікт між Клетеріаном і Шпінелем виявляється позірним, адже і діонісійський митець, і прагматичний бюргер не здатні прийняти реальність, у якій Габріела хворіє на туберкульоз, а антибіотиків ще не існує. Вона помирає не від банальності бюргерського світогляду чи смертельної сили мистецтва, а від сухот.

Томас Манн іронізує у «Трістані». Його іронія стосується непорушної єдності — любові, музики і смерті, незгасимої зірки його юності, Вагнера, і навіть тональної нестабільності його музики. Саме музику — а отже, символічне і підсвідоме — Манн наділяє здатністю відкривати витіснені бажання і затаєну агресію, що дозволяє розпізнати реальність.

На ювілеї у Фройда Манн згадував, що сам Фройд називав свою теорію «смугою нерозораної землі, яку вдалося відхопити в забобонів та містики», і цитував Гете — репліку Фауста, який звертається до Мефістофеля з проханням допомогти досягнути, «як одвести від узбережжя води, як побороти непокірний вир і звузити вологи тої шир». Манн припускає, що рух символічним і підсвідомим

може витверезити світ. Ба більше, що це витверезіння буде веселим. Я ж думаю про те, а чи не було слово «веселий» тут обмовкою. По Фройдю.

РЯТІВНА АМНЕЗІЯ І «ТОНІО КРЕГЕР»

У 1933 році Манн насолоджувався славою і комфортом. Йому було п'ятдесят дев'ять років. Він жив у тій самій віллі, де колись не зміг розділити інжир між своїми дітьми. За гроші від Нобелівської премії він звів ідилічний літній будинок у Литовському містечку Ніда на Балтійському морі. В гаражі у Томаса Манна стояли два великих автомобілі. Він багато подорожував. Новина про те, що президент Німеччини Пауль фон Гінденбург призначив Гітлера канцлером, застала Манна в мандрах. Перспектива вигнання видавалася йому зловісною. Він писав у цей час про себе як про «надто доброго німця», надто залежного від своєї мови й культури. Він не був готовий до втечі, вдома він залишив недописаний роман і таємний щоденник.

У новелі «Тоніо Крегер» чотирнадцятирічний хлопець закохується (спочатку в Ганса, який любить книжки про коней з прегарними ілюстраціями, а потім у веселу Інгу), дорослішає, переїжджає до Мюнхена і наполегливо шукає гніт важкого життя, щоби бути добрим поетом. Між вимушеною втечею Манна і цією новелою — тридцять років. Манн встиг написати есеї «Міркування під час війни» та «Роздуми аполітичного». Він писав про події Першої світової війни як про «очищення» і «визволення», встиг відмовитися від цих ідей і почати розмірковувати про провину німців у розв'язанні Першої світової. Цю маннівську рятівну амнезію та культ рівноваги можна добре

побачити в новелі «Тоніо Крегер». Боротьбі за рівновагу підпорядковані всі життєві колізії Тоніо — від нещасливих закоханостей до помилкового арешту і, зрештою, до діалогу з російською художницею Лизаветою Іванівною. Вступаючи в діалог з нею, Тоніо опиняється там, де почуття буцімто ладні впливати на реальність. Ось він демонструє Лизаветі своє постаріле змарніле обличчя, ділиться втому від літератури та називає російську літературу «святою».

Чеслав Мілош писав про те, що в юності дуже любив цю новелу Манна. Здається, в цьому діалозі з російським сентименталізмом окреслювалася тема, яка хвилюватиме і самого Мілоша: письменник, який намагається залишатися холодним, але дотепним; намагається тримати баланс у світі, де відбувалися злочини — нацистські, сталінські (і тепер російські) — проти людяності; може знайти слова, з якими можна пройти крізь досвід, у якому не лишається мови, яку ти впізнаєш, — досвід, що паралізує. Це неодмінне відчуження письменника, що тримається за найглибшу і найпотаємнішу любов, яка належить живим, щасливим, приязним і звичайним людям, народжує мову, що може розвіяти німоту.

У травні 1933 року Німецький студентський союз спалив понад двадцять тисяч книжок на площі Державної опери. Книжки ці визначили як «ненімецькі». Горіли Ейнштейн і Кафка, Цвейг і Гофмансталь, Деблін і Шніцлер. Горіли книжки старшого брата Томаса Манна, Генріха. Та книжок самого Томаса там не було. Біографи це пояснюють захистом давніх друзів, наприклад Ернста Бертрама, з яким Манн активно листувався в часи, коли писав «Роздуми аполітичного», і який вітав спалення книжок